

УДК 94(447):351.746.09

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30.11>

ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ТАЄМНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОВСТАНСЬКІЙ АРМІЇ У 40-Х РОКАХ ХХ СТ.

Гуз Анатолій,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри організації захисту інформації з обмеженим доступом
Національної академії Служби безпеки України
ORCID ID: 0000-0002-1531-5043

Обриси системи охорони державної таємниці України значною мірою були сформовані в радянську добу. Проте у процесі реформи системи державного управління в наші дні чимало зроблено і для вдосконалення охорони інформації з обмеженим доступом. Нормативне регулювання охорони державної таємниці на сучасному етапі розвитку нашої держави приводиться у відповідність до стандартів країн – членів НАТО та ЄС. Зокрема, 27 січня 2023 р. у Верховній Раді України був зареєстрований законопроект № 8394 «Про безпеку класифікованої інформації». Цей документ покликаний забезпечити правові та організаційні засади функціонування державної системи безпеки класифікованої інформації на нових принципах й у такий спосіб частково позбутися домінування радянських механізмів у цій сфері. Проте в історії Української повстанської армії у 40-х роках ХХ ст. були вироблені форми забезпечення охорони таємної інформації не гірші за радянські, що стали своєрідними й ефективними у процесі боротьби за Українську державність.

У представленій статті розкрито специфічні форми і методи охорони таємної інформації в Українській повстанській армії. Борючись за Українську державу, повстанці, щоб захиститися від ворогів українського народу, напрацювали механізми охорони таємної інформації, які були результативними і протидіяли радянській тоталітарній державі. Зокрема, усю діяльність вояки Української повстанської армії будували в умовах конспірації. Були вироблені специфічні форми перевірки лояльності борців за Українську незалежну державу. Учасники повстанського руху сформували унікальні методи ведення секретного діловодства, серед яких – виготовлення, передавання, збереження та знищення таємних документів. Для доставки таємної інформації застосовували спеціальний кур'єрський зв'язок. Із метою засекречування документів використовували псевдоніми, коди, шифри і тайнопис. Також учасники руху надавали важливим інструктивним документам грифи обмеження доступу, створювали та зберігали документи у спеціальних захищених місцях – архівах. Таємні документи вкладали в молочні бідони, ховали в тайниках. Усі ці форми та методи боротьби свідчать про добре zorganizовану, унікальну роботу у сфері охорони таємної інформації в Українській повстанській армії у той час.

Ключові слова: охорона таємної інформації, державна таємниця, режим секретності, секретне діловодство, захист секретів, УПА.

Huz Anatolii. Peculiarities of the protection of secret information in the Ukrainian Insurgent Army in the 40s of the 20th century

The contours of the state secret protection system of Ukraine were largely formed during the Soviet era. However, in the process of reforming the public administration system, a lot has been done these days to improve the protection of information with limited access. The normative regulation of the protection of state secrets at the current stage of the development of our country is brought into line with the standards of NATO and EU member countries. In particular, on January 27, 2023, draft law No. 8394 "On the security of classified information" was registered in the Verkhovna Rada of Ukraine. This document is designed to provide the legal and organizational basis for the functioning of the state security system of classified information based on new principles, and in this way to partially get rid of the dominance of Soviet mechanisms in this area. However, in the history of the Ukrainian Insurgent Army in the 40s of the XX century forms of protection of secret information were developed, no worse than the Soviet ones, which became original and effective in the process of struggle for Ukrainian statehood.

The presented article reveals specific forms and methods of protecting secret information in the Ukrainian Insurgent Army. Fighting for the Ukrainian state, the rebels, in order to protect themselves from the enemies of the Ukrainian people, developed mechanisms for protecting secret information, which were effective and countered the Soviet totalitarian state. In particular, all the activities of the soldiers of the Ukrainian Insurgent Army were built in the conditions of a conspiracy. Specific forms of checking the loyalty of fighters for an independent Ukrainian state were developed. The members of the insurgent movement formed unique methods of conducting secret records, including the production, transmission, preservation and destruction of secret documents. A special courier service was used to deliver secret information. Pseudonyms, codes, ciphers, and cryptography were used to classify documents. Also, the participants of the movement gave important instructional documents access restrictions, created and stored documents in special protected places – archives. Secret documents were put in milk cans, hidden in hiding places. All these forms and methods of struggle testify to well-organized, unique work in the field of protection of secret information in the Ukrainian Insurgent Army at that time.

Key words: protection of secret information, state secret, regime of secrecy, secret record keeping, protection of secrets, UPA.

Охорона таємної інформації у сучасних країнах здійснюється з використанням комплексу організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних заходів. Форми та методи охорони таємної інформації в Україні були вироблені ще за радянської доби. В останнє десятиліття українського державотворення органами державної влади чимало зроблено для того, щоб привести систему охорони державної таємниці у відповідність до вимог і стандартів країн – членів НАТО та ЄС.

Актуальність зазначеного питання полягає ще й у тому, що, з огляду на розв'язану росією у 2014 р. проти України війну та повномасштабне вторгнення в лютому 2022 р., нагальним постає питання охорони державної таємниці в умовах ведення бойових дій, військових операцій.

Усе ж варто зауважити, що в новітній історії України у національно-визвольному русі 20–50-х років ХХ ст. були напрацьовані специфічні форми охорони таємниць його учасників, які є актуальні і в наші дні й можуть бути використані у реформуванні системи охорони державної таємниці сучасної Української держави, особливо в умовах війни.

Джерельну базу з питань охорони таємної інформації в Українській повстанській армії у 40-х роках ХХ ст. формують архівні матеріали, наукові публікації та мемуари.

Значний внесок у дослідження історії Української повстанської армії, зокрема характеристику підрозділів безпеки, контррозвідки, розвідки, форми та методи повстанської боротьби, зробили такі українські вчені, як: Я. Антонюк [1; 2], Д. Веденєєв [3–5], О. Іщук, Н. Ніколаєва [6], Г. Стародубець [7]. У своїх наукових працях дослідники розкрили проблеми створення і діяльності військової й агентурної розвідки, контррозвідки, діяльності Служби безпеки руху опору.

Питанням протиборства радянських спецпідрозділів із повстанським рухом присвятили свої наукові дослідження А. Бедрій [8], М. Лебідь [9], П. Мірчук [10], Л. Шанковський [11] та інші науковці.

Розробленню цих питань, разом з іншими причинами, посприяло розсекречення великої кількості документів Національного архівного фонду України та їх активне дослідження науковцями. Проте специфічна проблематика охорони таємної інформації в Українській повстанській армії у 40-х роках ХХ ст. висвітлена набагато менше і зустрічається переважно у виключно професійних, відомчих виданнях, що є, на нашу думку, недостатнім, зважаючи на реалії сьогодення.

Метою статті є вивчення специфічних форм і методів охорони таємної інформації в Українській повстанській армії.

Українська повстанська армія від самого зародження стала фундаментом Збройних сил Української самостійної соборної держави й ототожнювалася з регулярним військом. Охорона військової таємниці є обов'язковим окремим сегментом кожного війська, адже належне забезпечення військових таємниць забезпечує успіх у воєнних кампаніях.

Саме тому на початкових етапах формування Української повстанської армії її керівництво надавало першочергове значення організації й дотриманню режиму секретності та збереженню таємної інформації. Зокрема, у Наказі № 10 «Про зберігання військової таємниці», виданому 3 вересня 1943 р. командиром Климом Савурою (Дм.С. Клячківський), зазначалося, що багато повстанців не дотримуються правил збереження військової таємниці: «...ми самі через нашу необережність, безграничну говірливість, не панування над собою, самохвальбу, легковірність (віримо всім, бо це українці) зраджуємо строгі військові тайни», через що багато справ стають відомими ворогу, який «...тільки підслухує це все ... і вдаряє по нас там, де ми найменше сподіваємось удару». Наголошувалося на безладі у штабах, неналежному зберіганні секретних документів, відсутності навчання щодо дотримання військової таємниці. З огляду на це, командир УПА зобов'язав усіх повстанців і командирів до виконання таких дій:

- упроваджувати сувору конспірацію, пам'ятаючи, що навіть стіни мають вуха;
- побудувати таємні схованки, де зберігати письмову військову кореспонденцію;
- усі пункти розміщення штабів і команд мають бути належно законспіровані, щоб перший-ліпший не міг туди потрапити, бо «мовляв, це українець»;
- для військових переписок використовувати шифри та коди;
- організувати відповідне зберігання секретної документації, а використані у справах папери знищувати;
- тримати в таємниці місця розташування частин і загонів УПА, зокрема й від цивільного населення;
- видавати бойові накази, точно обчисливши час на приготування до виконання зазначеного завдання;
- тримати у таємниці місця передислокації військ;
- кожного дня по 10–20 хвилин у будь-якій військовій частині командир мав обумовлювати доцільність конспірації та збереження військової таємниці;

- увічливо ставитися до населення, у жодному разі не інформуючи його про військові справи;
- контроль і відповідальність за дотримання військової таємниці покладати на командирів і функціональних керівників [12, с. 24–25].

У Наказі № 19 «Командирам груп і комендантам ВО у справах надсилання людей до старшинської школи, військових вишколів, надання відпусток та збереження військової таємниці» від 30 жовтня 1943 р. командувач Клим Савур ще раз наголошував на дотриманні військової таємниці та навчанні цих прийомів усіх військових «...від гори до долу», хоча «у цій справі був уже наказ» [12, с. 38–39]. Аналогічно, у Наказі № 22 «Керівникам УПА та Запілля, політичним керівникам про інтенсивну політичну роботу» від 26 листопада 1943 р. Панас Мосур (той же Дм.С. Клячківський) наказував усім командирам груп, комендантам запілля, політкерівникам, Українському Червоному Хресту у кожній роботі звертати увагу на конспірацію, бо потрібно «...використовувати всі можливості, щоби закріпитись, врости у ґрунт, розростись в ширину, охопити цілість життя». Тобто йшлося про виховання усвідомленого дотримання та навчання навичок у зберіганні військової таємниці всіма учасниками збройної боротьби [12, с. 42–43]. Про формування навичок у зберіганні військової таємниці вказано і в інструктивних матеріалах від суспільно-політичної референтури Повстанської армії («Інструкція суспільно-політичної референтури загону УПА про діяльність пропагандистів виховників») від 10 червня 1943 р. [12, с. 54].

У кінці 1943 – на початку 1944 р. командування УПА було змушене провести додаткові заходи для забезпечення секретності та конспірації як у бойових діях, так і в іншій підпільній діяльності. Для цього всіх командирів груп, комендантів військових округів та їхніх референтів зобов'язали перейти у глибоке підпілля, де вони мали продовжити підготовку до революційно-визвольної боротьби. Уся діяльність повинна була вестися з використанням найсуворішої конспірації, секретність стосувалася самих учасників та їхніх місць перебування. Вимагали:

- обмежити зв'язок і законспірувати;
- писати тільки в найнеобхідніших випадках і то – лише з використанням способів кодування або шифрування;
- вести жорстоку боротьбу з ворожими агентами та зрадниками тощо.

Цей перехідний період рекомендували використати на військові, політичні та фахові навчання. Усі ці заходи були занотовані у Наказі командувача Української повстанської армії за № 29 «Про методи діяльності в підрадянській дійсності» від 6 січня 1944 р. [12, с. 48].

Водночас активізуються і радянські спецслужби, через що вище керівництво УПА змушене ще більше посилити заходи зі збереження військової таємниці. У липні 1944 р. було видано окрему інструкцію з конспірації «До питання конспірації підпільника (короткі вказівки)», у якій усі заходи конспірації розділили з урахуванням різних сфер діяльності повстанців на такі частини: «1. У відношенні до друзів. 2. До підвладного. 3. До зверхника. 4. Конспірація домівок (місць постою) і на домівках. 5. Підпільник у дорозі. 6. Переписка. 7. У різних випадках» [13, с. 413–419].

Щодо першого пункту, то всі підпільники мали тримати в суворій таємниці інформацію про теперішнє та попереднє місця та зміст роботи, відомості про схованки, розмови, посади, власні псевдо, псевдо друзів. Без потреби не контактувати з іншими членами відділу, якщо можливо, конспірувати своїх керівників, у разі зміни території місця діяльності змінювати і псевдо, звертати увагу на виявлення надмірної цікавості оточуючих людей.

У другому пункті вказівок зазначено, що командир постійно має вчити підлеглих дотриманню військової таємниці, у разі невиконання – звертати їхню увагу на цей факт або й карати, проте справедливо. Для зустрічей рекомендували підбирати спеціальні місця, щоб не видавати свого перебування. Тримати в таємниці справи інших людей, свої псевдо, що не мають стосунку до певного відділу, плани роботи на майбутнє. Не можна було вимагати від підлеглого, крім певних випадків, розголошення особистої інформації про спеціальні сховища, ключки, агентів, паролі тощо. Керівник мав систематично контролювати стан збереження таємниць своїми підлеглими, але не лише для того, щоб покарати, а й для допомоги у виправленні ситуації у разі «ненормального стану організаційної конспірації» [13, с. 413–414].

Інструкції для керівника полягали в тому, що підлеглі мали ознайомити його з вимогами конспірації свого місця діяльності. Не можна було розповідати керівнику про спеціальні сховища, криївки, ключки, якщо у цьому не було безпосередньої потреби.

До заходів конспірації домівок належали, насамперед, навчання господарів про те, як вони мали себе вести щодо різних людей і в різних ситуаціях. Із власниками, наприклад, потрібно було узгодити спеціальне кличне слово підпільника при вході до хати, навіть якщо ці двоє добре знайомі, та наявність

умовного знаку неподалік оселі, щоб можна зорієнтуватися про ситуацію господаря, а то й села. Під час перебування у домівці потрібно було обов'язково організувати конспіративну розвідку й у присутності господарів ніколи голосно не розмовляти про справи. Якщо хата не належала симпатикам повстанців, то в ній потрібно було себе так вести, щоб ніхто нічого не міг запідозрити. Рекомендували в усіх випадках користуватися підробленими документами [13, с. 415].

Конспірація підпільника в дорозі полягала у відмінному ознайомленні з територією свого місця діяльності. Не можна було ходити кожного разу однією і тією ж стежкою, а в населених пунктах користуватися дорогами, де якнайменше ходять люди. За можливості обходити порожні будинки, роздоріжжя, особливо там, де ворог міг зробити засідки. Зброю ховати як удень, так і вночі. По дорозі ніколи не розмовляти про справи, а також не використовувати псевдо чи тим паче справжнє ім'я. Не залишати за собою жодних слідів, наприклад у разі переходу через дорогу, траву чи мокрий ґрунт. Ніколи не під'їжджати точно до потрібного місця, використовуючи якийсь вид транспорту, а навпаки – або не доїхати, або переїхати, щоб складалося враження, що підпільник пішов у зовсім протилежний бік. Якщо є підозра, що хтось стежить за повстанцем, то, якщо можливо, потрібно в'янити, хто це такий, а в кожному випадку – заплутати свій слід.

У процесі конспірування переписки вимагали змінювати свій почерк, уживати шифр і код, підписуватися лише через псевдо, не вказуючи ні свою посаду, ні посаду адресата. Шифрувати і дату написання, і дату пересилання листів, особливу увагу звертаючи при цьому на термін доставки. Усю пошту пересилати тільки через спеціальних зв'язкових, у жодному разі не користуючись послугами людей, яким просто «по дорозі». Не використовувати організаційний зв'язок для приватних справ. Після опрацювання листування можна було робити лише коротенькі виписки з нього, а сам лист обов'язково знищити. Службові переписки підлеглих систематично контролювати.

Аналогічні заходи з конспірації підпільники мали застосовувати в усіх інших сферах своєї діяльності. Тобто конспіруватися перед родичами, знайомими, сусідами. Не робити у своїх блокнотах різних записів, які могли б у разі їх виявлення зашкодити організації, в окремих випадках – лише з використанням шифрування. Секретні документи й архівні матеріали зберігати так, щоб вони не могли пошкодитися і ворог не зміг про них дізнатися. Не можна було здаватися живим у руки ворога, а той, кого унаслідок певних обставин усе ж буде схоплено, не сміє в жодному разі розкрити ворогові організаційні таємниці [13, с. 416–419].

Уміння зберігати таємницю було однією з найважливіших вимог бійців повстанської армії. «Суворо зберігати військову і державну таємницю» та бути «революційно пильним» – обіцяли бійці, складавши Присягу вояка Української повстанської армії, що була затверджена Наказом ГВШ ч. 7 від 19 липня 1944 р. [14].

В «Оперативній інструкції командирам загонів та відділів» від 7 вересня 1944 р. командирам загонів і відділів для збереження режиму секретності рекомендували дотримуватися таких правил:

- стрільці і командири звертаються до своїх начальників лише за військовим званням (наприклад, друже сотнику), у жодному разі не вживаючи псевдо, особливо у присутності цивільних;
- не можна спілкуватися з місцевим населенням про устрій, переміщення та керівництво групи або відділу;
- не обговорювати між бійцями різних відділів бойові завдання;
- про виконання свого завдання доповідати безпосередньому керівнику по службі або розказувати іншому старшому командирі тільки на його вимогу і за умови особистого з ним знайомства;
- пам'ятати, що основна ціль ворога – знищення повстанців [13, с. 841].

Отже, ми спостерігаємо, що значна кількість документів Української повстанської армії була спрямована на охорону таємної інформації, а саме забезпечення системи внутрішньої безпеки, захисту військових секретів, дотримання правил внутрішнього порядку, які були важливими критеріями забезпечення відмінної боєздатності війська.

Розробляючи заходи з охорони таємної інформації для Української повстанської армії, підпільники застосовували практичні знання і досвід багатьох революційно-підпільних рухів, прийоми та методи конспірації, досвід секретної та контррозвідувальної діяльності органів безпеки Польщі, Німеччини, Радянського Союзу. Можемо констатувати такі специфічні методи охорони таємної інформації, що були розроблені та використовувалися у повстанському русі: підбір, контроль і перевірка лояльності захисників, виховання в них стійкості та твердості характеру, особистої пильності, суворой дисципліни, спостережливості; вивчення та застосування на практиці досвіду спецслужб супротивників; навчання членів руху методів ведення секретного діловодства; виготовлення, передавання, збереження та знищення таємних документів, використання засобів і методів спеціального кур'єрського зв'язку, тимчасових

кличок та псевдонімів, кодів, шифрів і тайнопису; притягнення до дисциплінарної відповідальності та покарання порушників режиму секретності. Також учасники руху надавали важливим інструктивним документам грифи обмеження доступу, створювали та зберігали документи у спеціальних захищених місцях – архівах. У разі необхідності службовий архів вкладали у молочні бідони, ховали в тайниках. Про схованки мало знати обмежене коло людей включно з референтом та архіваріусом. Молочні бідони фактично були тими сховищами, у яких зберігали таємні документи. На теренах Західної України виявляють такі знахідки й донині.

Використання усіх цих специфічних елементів охорони таємної інформації учасниками повстанського руху підтверджує належне розуміння її керівниками важливості захисту такої інформації, що разом з іншими чинниками впродовж тривалого часу сприяло веденню боротьби з ворогами Українського народу.

Література:

1. Антонюк Я. СБ ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946–1951 рр.) : монографія. Луцьк : Ключі, 2013. 270 с.
2. Антонюк Я. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Острог, 2021. 42 с.
3. Веденєєв Д. Контррозвідувальне забезпечення в Українській повстанській армії. *Сторінки воєнної історії*. 2000. Вип. 4. С. 166–170.
4. Веденєєв Д. Військово-польова жандармерія – спеціальний орган Української повстанської армії. *Воєнна історія*. 2002. № 5–6. С. 32–40.
5. Веденєєв Д. «Бункерна війна» в Західній Україні у 1940–1950-х роках. *Сторінки воєнної історії України*. 2003. Вип. 7. Ч. II. С. 77–88.
6. Ішук О., Ніколаєва Н. Методи шифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944–1954 рр. Київ, 2007. 84 с.
7. Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга половина 1943 – початок 1946 р.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2007. 453 с.
8. Бедрій А. ОУН і УПА. Нью-Йорк ; Лондон ; Мюнхен ; Торонто : Укр. центр. інформ. служба, 1983. 64 с.
9. Лебідь М. УПА. Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу. Ч. I: Німецька окупація України : репринт. вид. Дрогобич : Відродження, 1993. 203 с.
10. Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952. Мюнхен : б. в., 1953. 319 с.
11. Шанковський Л. Українська повстанча армія. *Історія українського війська*. Львів : Світ, 1996. С. 482–695.
12. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Док. і мат. / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. Київ ; Торонто, 1999. 724 с.
13. Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Док. і мат. / упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. Київ ; Торонто, 2005. 1334 с.
14. Української повстанської армії присяга. http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=ukrajinskoji_povstanskoji_armiji_prysjaga